

Яцук А. К.,
Національний університет "Кієво-Могилянська академія"

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПТУ "ПРИРОДА" В ПОЕЗІЇ М. Т. РИЛЬСЬКОГО

На матеріалі збірок "Крізь бурю й сніг" та "Знак терезів" описано номінативне поле концепту "природа", продемонстровано "офіційний" та "неофіційний" варіанти цього концепту в книжці соцреалістичного періоду.

Ключові слова: концепт, номінативне поле, лексема.

На матеріалі збірок "Сквозь бурю и снег" и "Знак весов" описано номинативное поле концепта "природа", продемонстрированы "официальный" и "неофициальный" варианты этого концепта в книжке соцреалистического периода.

Ключевые слова: концепт, номинативное поле, лексема.

In the investigation the nominative field of the "nature" concept is described (based on poetry from the books "Through Storm and Snow" and "Sign of the Scales"), the "official" and "non-official" variants of the concept in the socrealist period are shown.

Key words: concept, nominative field, lexical unit.

Концепт "природа" – один із найфундаментальніших у людському мисленні й культурі. У будь-якій національній концептосфері він є одним із базових, визначає чи відображає особливості етнічної картини світу. Особливе значення концепт "природа" має і для поезії Максима Рильського: в усій своїй творчості письменник приділяв особливу увагу зображенню, осмисленню і метафоризації природних явищ.

Свого часу Ю. Степанов визначав концепт як спосіб взаємодії кожної конкретної людини з культурою, в якій вона живе: "Концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини, те, через що культура входить у ментальний світ людини. І, з другого боку, концепт – це те, через що людина (...) сама входить у культуру, а часом і впливає на неї" [10, с. 40]. Розуміння концепту як проєкції культурного знання на свідомість конкретної людини – надзвичайно плідне для розуміння творчості М. Рильського; не менш важливо у випадку саме цього письменника підкреслити особистісну складову поняття "концепт". Про неї писав, зокрема, Д. Ліхачов: "Концепт не безпосередньо виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини. Розглядаючи, як сприймається слово, значення і концепт, ми не маємо права вилучати людину. Потенції концепту тим ширші й багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини" [3, с. 3]. Цей рух усередині концепту від культурного до особистісного і від особистісного до культурного матимемо на думці, коли досліджуватимемо концепт "природа" в поезії Рильського.

Матеріалом для дослідження стали поезії з двох збірок Максима Рильського: "Крізь бурю й сніг" (1925) та "Знак терезів" (1932) – ці книжки, на нашу думку, найбільш репрезентативні для неокласичного та соцреалістичного періодів творчості письменника. Обмежуючи матеріал для вивчення, маємо можливість глибше дослідити матеріал і визначити ядро, приядерну зону та периферію номінативного поля (термін З. Попової та Й. Стерніна [7, с. 66]) концепту "природа".

У тлумачному словнику української мови подано такі визначення поняття "природа": "Органічний і неорганічний світ у всій сукупності і зв'язках, що є об'єктом людської діяльності й пізнання, все те, що не створене діяльністю людини; буття, матерія. Сукупність особливостей рослинного і тваринного світу, кліматичних умов, рельєфу і т. ін. якої-небудь місцевості, країни; навколишнє географічне середовище. Рослинний світ навколишньої місцевості" [5, с. 721]. Це визначення беремо за основу для дослідження концепту "природа" у Рильського. До його ядра належать лексеми та лексичні сполучення, семантика яких дозволяє прямо співвіднести їх зі словниковим визначенням. Приядерну зону концепту формують одиниці, які зазнали метафоризації в авторському тексті, розширивши своє семантичне навантаження. Нарешті до периферії відносимо ті одиниці, які самі входять до метафор, що формують інші концепти (метафоричну природу концепту описали Дж. Лейкоф і М. Джонсон [4]). Відтак ці одиниці з периферії концепту "природа" належать і до номінативного поля цього концепту, і – більшою мірою – до номінативних полів інших концептів.

Лексичне вираження концепту "природа" у збірці "Крізь бурю й сніг" [8, с. 194-235] складає 140 лексем на 36 поезій та одну невеличку поему "Чумаки". Аналізуючи цей концепт, можемо розділити одиниці його номінативного поля на такі основні лексико-тематичні групи: **земля, небо** та **явища природи**.

До найчисельнішої групи **земля** (115 одиниць, які разом ужито 165 разів) зараховуємо лексеми з таких семантичних підгруп: **ландшафт** (поле, степ, луг, земля, долина, пісок тощо), **вода** (вода, річка, море, піна тощо), **рослини** (дерево, трава, дуб, конюшина, листя тощо) та **тварини** (птиця, гуси, сом, лев, бджоли тощо). Приблизно третина слововживань цих одиниць входить до ядра номінативного поля концепту "природа". Контекст їхнього вживання – пейзажні фрагменти або цілі поезії, присвячені описові природи: *Рибалка довго ходить у дібровах, // Де чорний дрізд у муравах шовкових // Шукає спілих, медових ягід, // Де ведмедиця полишає слід, // Одточуючи пазури об кору*. Ще одну третину лексем ужито в приядерній зоні концепту "природа". У тексті це вже не просто описи зовнішньої дійсності, а метафоризовані образи: *Здійма в блакить чоло своє левине // Високий дуб ...* Нарешті, трохи менше третини одиниць номінативного поля стали "будівельним матеріалом" для метафор інших концептів: *Звичайно, про Довейка і Домейка // Тепер пишуть – то був би кепський тон. // Тепер на місце квітки й соловейка // Звитязно стали криця і бетон* (концепт "поезія").

Переважну більшість лексем, які творять номінативне поле концепту "природа", вжито в збірці один-два рази. Однак є винятки: це лексеми *земля, поле, луг, вода, дерево, трава*. Їх вважаємо ключовими для розуміння концепту "природа" у збірці, а тому розглянемо докладніше.

У поезіях збірки “Крізь бурю й сніг” земля стає антропоморфною: *ласкава земля; сита, медвяна земля; спрагла земля; кричав землі я*. Так Рильський реалізував когнітивну метафору “земля – матір”, а двічі у книжці письменник прямо назвав землю матір’ю: *земле, хліборобська мати; мати земле*. Щодо решти часто вживаних лексем, то вони реалізують метафору “ландшафт – це дім”: *кипіть у полі казанок; поглянь, людино, і спокійно йди // На вулиці, на площі, в гай, у поле; на затишному лузі; мурава шовкова; килим золотий (трава); ясна вода з пестливістю коліски // Причалені гоїдає кораблі; а наше все круг нас – і води, й дерева ...* Разом ці дві метафори формують фрейм “мати в домі”.

Другу лексико-тематичну групу – **небо** – представлено значно меншою кількістю лексем: лише 8 (*небо, Чумацький Віз, Чумацький Шлях, місяць, зорі, обрій, сонце, хмари*), які вжито 25 разів. До ядра номінативного поля концепту “природа” (звичайний поетичний опис) входить приблизно третина цих слововживань (наприклад: *У небі – золотий Чумацький Віз*), близько половини – до приядерної зони (*Було, засяє місяця пожар*). Відповідно, двадцять відсотків слововживань належить до периферії номінативного поля, творчячі метафори для інших концептів: *А скільки там, серед блакитних зір, // Є дивних снів, які ми не збагнули!* (концепт “далина”).

Особлива роль у цій лексико-тематичній групі належить лексемі *сонце* – її вжито 11 разів: 4 рази в описових фрагментах (наприклад, *вийде сонце з-за діброви*), 1 раз – як метафоричну складову концепту “зміна” (*Готові інші сонце засвітить*) і 6 разів ця лексема зазнає метафоризації. З них лише раз письменник увів образ сонця в позитивний контекст (*Ой ти, сонце, мудрий господарю*), в решті фрагментів *сонце* стає чимось зловісним і негативним: *сонце, як заведена машинка ... глузувало ...; сонце пече; сонце обпало; п’яніє сонце; співуче сонце*, яке світить на мертво людину. Такий контекст вживання цієї лексеми суперечить традиції української літератури та фольклору. Рильський-неокласик унікав яскравих тонів і барв, а тому образ сонця в його поезії можна зустріти порівняно рідко, а також уведеном у негативний контекст.

Нарешті, третя лексико-семантична група одиниць номінативного поля концепту “природа” – **явища** – нараховує 25 одиниць (52 вживання). Цю групу можна поділити на три підгрупи: **явища природи** (*дощ, вітер, туман, буря*), **пори року** (*осінь, зима, весна, літо*) та **пори дня** (*день, ніч, вечір*). Приблизно двадцять відсотків вживань належить до ядра номінативного поля (*колихались у яснім тумані*), половина – до приядерної зони (*Ходить вітер, сушить білі роси*), тридцять відсотків – до периферії (*Кому і що твоя скорбота // І сніг твоєї самоти?*). Такий розподіл свідчить про те, що явища природи були для Рильського передусім способом показати “характер” природи, її живу взаємодію з людиною.

Найчастотнішою за вживанням у цій групі є лексема *вітер*. Цей образ виразно антропоморфізований і загалом позитивний: *теплий вітер ніжно затремтів; ходить вітер ярмом та горою; гей ти, вітре, нарубче співочий; вітер грав у свій пустинний ріг*. Цей образ позбавлений традиційної для української концептосфери включеності в метафору *воли*, і в той же час не має негативних конотацій, а постає антропоморфною дружньою до людини силою.

Отже, проаналізувавши лексико-тематичні групи, які входять до номінативного поля концепту “природа”, можемо узагальнити, що більшість лексем (вісімдесят відсотків) належить до ядра та приядерної зони цього поля, а значить, Рильський здебільшого говорив про природу заради неї самої, а не використовував її як привід описати якісь інші речі. Загалом природа у збірці – це простір, у якому людині комфортно і приємно: земля й вода стають для неї домом, тварини й рослини – друзями, а атмосферні явища не наносять людині шкоди. Хоча людина не відчуває себе частиною природи, вона взаємодіє з нею (герої поезій Рильського – мисливці, рибалки, моряки, мандрівники), упорядковує її (“Косовиця”) вступає в діалог і часом згадує про колишнє протистояння з нею (“Звірі”, “Ловці”). Людина дивиться на природу з перспективи культури. Тут варто згадати доповідь В. Петрова про Рильського, де він стверджував, що “сільський”, ідилічний струмінь у творах цього письменника розвинувся на тлі його захоплення урбанізмом [6, с. 340]; іншими словами, увага Рильського до природи впливала з його уваги до культури. Про взаємодоповнюваність і навіть спільне походження концептів “природа” й “культура” писав також Ю. Степанов [10, с. 14].

Зовсім іншу картину можемо спостерегти у збірці “Знак терезів” [9, с. 7-66]. Ця книжка знаменує перехід письменника до тематики соціалізму, його перетворення на одного з речників і міфотворців [11, с. 172-198] епохи. Зміни, що відбулися в поезії Рильського, настільки різючі, що штучність, неприродність нового мовлення для митця не викликає сумніву. За визначенням М. Гловінського, в межах тоталітарного дискурсу мовець не говорить сам – через нього говорить влада, яка єдина має право голосу [1, с. 158-182]. В. Хархун підкреслює, що у збірці “Знак терезів” “голос поета часто лише передає наперед “означену” інформацію” [11, с. 178].

В умовах такої майже повної деперсоналізації мовлення навряд чи випадає говорити про те, що у поезії Рильського відбувся розвиток чи модифікація концепту “природа”, адже концепт неодмінно передбачає особистісну складову, а у більшості віршів “Знаку терезів” поет не промовляє власним голосом. Втім, у збірці можна знайти кілька фрагментів поезій, писаних щиро, – саме ці уривки можуть стати предметом аналізу концепту “природа” (який, втім, може бути неповним в умовах цензури й самоцензури). Та на нашу думку варто говорити про два варіанти цього концепту у збірці. Нам видається, що тоталітарне мовлення густо насичене концептами (чи то квазі-концептами, з фіксованим наповненням, без “живої”, особистісної складової), які часто підміняють, витісняють, звужують значення слів (наприклад, процес зрощення слів зі значущими ідеологічно й соціально атрибутами, що його описала О. Калиновська [2, с. 22-26]), вважаємо процесом концептуалізації). Відтак у збірці Рильського відтворено “соціалістичний” варіант концепту “природа”, який ми також спробуємо описати, назвавши його “офіційним” на протигагу “неофіційному”.

Почнемо розгляд цих двох концептів зі статистики. Лексико-тематичні групи, що їх можна віднести до концепту “природа”, нараховують таку кількість одиниць: **земля** – 102 лексеми і 182 слововживання, **небо** – 6 лексем і 42 слововживання, **явища** – 28 лексем і 65 слововживань. Як бачимо, цифри приблизно такі самі, як у збірці “Крізь бурю й сніг”. Але обсяг “Знаку терезів” майже удвічі більший, а тому пейзажних поезій або тих, у яких

образи природи посідають чільне місце, значно поменшало. А на нашу думку саме вони, лексеми, які становлять ядро номінативного поля, творять “неофіційний” концепт “природа”, який у збірці “Знак терезів” практично позбавлений приядерної зони та периферії.

Натомість “офіційний” концепт “природа” складається майже виключно з периферії номінативного поля: його лексеми творять метафори інших концептів (у “Знакові терезів” найчастіше це ідеологічні концепти “минуле”, “майбутнє”, “ворог”, “перемога” тощо).

Відтак, охарактеризувати і “офіційний”, і “неофіційний” концепти “природа” стає важко, для цього бракує матеріалу: попри те, що лексем у номінативному полі ніби-то багато, вони належать або до його ядра й ужиті (свідомо!) без промовистих епітетів, у нейтральному контексті, або до периферії, і промовляють не про природу, а про зовсім інші речі. Тому висновки доводиться робити на основі невеликого числа поезій.

Проаналізуємо найчастіше вживані лексеми. У першій лексико-тематичній групі це лексема *земля*. Згідно з “офіційною” версією, необхідно: *землю оновить; усе на землі – для людини, // Бо людина сама – це земля; лиш гнів могутній, життєтворчий // Зачне з землею плід новий; земля простягне руки // До робочих теплих рук; обмиє землю бій останній; земля не застигне, ні! (...) Землю оживлять диханням штучним*. Отже, земля в соцреалістичному концепті “природа” постає безправним об’єктом людської діяльності, ба навіть насильства та гвалтування. Натомість “неофіційний” концепт “природа” творять такі образи: *І паротяг живий, і тепла кров землі; цвіте й гуде земля; вогкою весною // Пахне земля*. Землю зображено як антропоморфну істоту, якою автор милується й захоплюється.

У лексико-семантичній групі *небо* найчастотніша лексема – *сонце*. Її вжито у збірці 20 разів, і майже всі слово-вживання належать до номінативного поля “офіційного” концепту “природа”: *П’ятикутною зорею // Сяє сонце на землі; До сонця, над сонце – вгору стяє!; засвітають нове // Непереможне // Сонце*. Навіть якщо лексему *сонце* вжито без епітетів, вона здебільшого сигналізує про бадьорий настрій і бойовий дух поета: *На сонці мертві та блді // Твої ієрогліфи-тайни ... // Хвала вугіллю та руді! // Живіть і радуїтесь, комбайни!*

У лексико-семантичній групі *явища* важливу роль відведено лексемі *весна*. В “Офіційному” концепті “природа” це потужна сила, символ революції: *Всі, у кого серце вірне // Сонцю нашої весни, // Сійте зерно; О! Аби-но заграла весна – // Дід Славута їще їм покаже*. Натомість у “неофіційному” це радісна, лагідна пора року: *Голоси весни дзвінкої; І хвили пізньої, глибокої весни // Край берегів труда земних дітей колишуть; вога весна*.

Цікаве співіснування двох концептів можемо побачити у фрагментах, де йдеться власне про природу. “Офіційний”: *Шумливі скелі розлетяться впрах, // Як вірні коні, запряжуться води, // І ти, людино, в себе у ногах // Побачиш постать гордої природи*. “Неофіційний”: *Поклади вудки й рушницю, // Хоч би й сам ти Растратович; // Тут природи таємниці // Вистигають, наче овоч*. Мабуть, ці фрагменти найкраще демонструють контраст між тим, як Рильський розумів природу, і тим, як її був змушений зображувати в соцреалістичному дискурсі.

Отже, концепт “природа” у поезії М. Рильського соцреалістичного періоду розпався на дві частини, часто протилежні за семантикою. Глибше дослідження цього феномену на ширшому матеріалі (поезії збірок 1930-1960-х років) видається нам цікавим і перспективним.

Література:

1. Гловінський М. Новомова // 12 польських есеїв. – К. : Критика, 2001. – С. 158-182.
2. Калиновська О. Лексична сполучуваність у мові тоталітарного режиму // Наукові записки НаУКМА. – Т. 22. – Ч. I. – К. : ВД “Кієво-Могилянська академія”, 2003. – С. 22-26.
3. Лихачов Д. С. Концептосфера русского языка // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3-7.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которми ми живем. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Новий тлумачний словник української мови : у 4 томах. – К. : Аконт, 2007. – Т. 3. – 927 с.
6. Петров В. Текст доповіді Віктора Петрова // Корогодський Р. І дороги, і правди, і життя. – К. : Гелікон, 2002. – 356 с. – С. 317-352.
7. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – М. : АСТ, Восток-Запад, 2007. – 320 с.
8. Рильський М. Зібрання творів : у 20 томах. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 1.
9. Рильський М. Зібрання творів : у 20 томах. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 2.
10. Степанов Ю. Концепты. Словарь русской культуры. Опыт исследования – М. : Школа “Языки русской культуры”. – 1997. – 824 с. – С. 40.
11. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі : генеза, розвиток, модифікації : монографія. – Ніжин : ТОВ “Гідромакс”, 2009. – 508 с. – С. 172-198.